

Jazykové okolí Boženy Němcové: Podoby češtiny v listech Němcové adresovaných

Jazykovou stránkou textů Boženy Němcové se v minulosti zabývala řada jazykovědců a stylistiků; pozornost zaměřovali pochopitelně především na autorčino literární dílo, zejména na Babičku, ale všímali si i její korespondence, odedávna považované za součást jejího odkazu. Bohuslav Havránek (1963, 1964) popsal vztah jazyka Boženy Němcové k mluvenému jazyku lidovému, zejména k severovýchodočeskému nářečí, a ukázal, jak Němcová dovedla vytvořit živý dialog pomocí skladebných a frazeologických prostředků lidového jazyka. Zjistil dále, že spisovatelka spojuje popis a děj, řadí přitom jeden drobný detail za druhým a používá skoro výhradně výrazy, které jsou součástí běžné slovní zásoby. Lubomír Doležel (1958) analyzoval skladebnou výstavbu autorčiných textů; konstatoval, že základním větným typem je v nich významově ucelené souřadné souvětí s pravidelným pořadím větných členů a s totožnými podmínkami. Karel Horálek (1990) se zabýval pořádkem slov v Babičce a v dopisech. Alexandr Stich (1976) se zvláště soustředil na styl autorčiných listů: převládá v nich nesložitá, hovorová větná stavba, detailní a živé popisy, slovní zásoba nespisovná, expresivní i přejatá, typické je obrazné vyjadřování zakotvené v lidovém jazyce.

Jazyk listáře Boženy Němcové tedy z větší části prozkoumán a popsán je. Do současné čtyřsvazkové edice autorčiny korespondence (Němcová 2003, 2004, 2006; na této edici se editorsky podílíme) jsou arci zahrnuty i dopisy Boženě Němcové adresované. Jde o soubor listů tematicky i jazykově heterogenní, různohlasý – a z hlediska jazykového a slohového v podstatě nepopsaný. Tento příspěvek si klade za cíl analyzovat z tohoto hlediska jistou výseč tohoto souboru: totiž listy spisovatelčiných přátel a známých z let 1844–1858. (Nevšímáme si tedy dopisů rodinných příslušníků a dopisů úředních či obchodních. Dále ponecháváme stranou listy sester Rottových a pisatelů v listáři ojedinele zastoupených. V zájmu dodržení stanoveného maximálního rozsahu textu pak odsouváme do samostatné publikace analýzu dopisů Leopolda Hansmanna.) Tyto dopisy se pokusíme popsat vzhledem k dvojímu pozadí: k dobové jazykové normě, jak ji zachycují tehdejší mluvnice i literatura sekundární, a k jazyku samotné Němcové. Ukázky jazykových jevů přebíráme z výše zmíněné edice korespondence B. Němcové, jejich pravopis je upraven podle zásad v edici popsaných.

František Ladislav Čelakovský

F. L. Čelakovský, o generaci starší než B. Němcová, nepatřil k jejím blízkým přátelům a jeho čtyři nedlouhé listy ze čtyřicátých let mají povytce zdvořilostní povahu; silná je v nich fatická funkce (zaměření na udržování písemného kontaktu). Zdvořilost je vypjatá, nesená galantními obraty, projevuje se i v přemíře hodnoticích přívlastků a velkých počátečních písmen. Tento základní tón Čelakovského dopisů je porušen jen jedinkrát, když pisatel vyjadřuje svůj odpor k pruské revoluci: tehdy vkládá do psaní expresivní zvolací věty a apostrofuje revoluční vůdce prostým lidovým obratem *I jděte mi k šípku, hrdinové!*

V slovní zásobě se objevují typické obrozené adjektivní složeniny (*blahovonný, spanilomyslný*), tvarosloví je knižní až archaické. U jmen tento slohový ráz ztělesňují např. genitivity plurálu zakončené na *-ův*, nominativní tvar *lodí*, časté jmenné tvary adjektiv, užívání tvaru *sobě* i v příklonných pozicích, odtržení postfixu *-koli(v)* od příslušného zájmena (*čehož se koliv ... dotkne*), užívání zájmen a zájmenných příslovcí typu *kdo, kdy* jako neurčitých (*pak jed'te koho navštívit*), obliba koncové částice *-ž* (*považujtež ... za takovouž lodičku, jenž*) nebo *-žto* (*keréžto*). Z tvarosloví sloves můžeme jmenovat dativ trpného přičestí po infinitivu slovesa *býti* (*býti jmenovánu*), 3. osobu rozkazovacího způsobu (*Bůh Vám ... račiž propůjčiti*), časté přechodníky, užívané v náležitých tvarech, apokopovaný tvar 3. osoby sg. prez. *nemůž*, tvary *vybeřete* a *rozebeřeme*, výhradní tvar *jest*, převládající infinitivy na *-ti* a časté užívání částice *-t'* (*jsemť*). Jako knižní lze označit i většinu spojovacích prostředků: příčinné spojky *ježto, anoť* a *ano*, stupňovací *anoť*, účelové *by* a rovněž připojování příklonného *-li* k podstatným jménům (*list-li*); hojná jsou absolutně, tj. bez pádové obměny, užívaná vztažná slova *kde, jenž* a *ježto*. Nečekané je užití spojky *jestliže* ve významu kontrastně konfrontačním: *... jestliže jako kus básníka jsem Vás od delšího času již ctil ..., ajhle přinucujete mne ... i v této stránce s pochvalou ... se ohlásiti*.

Archaické je také užití perrody. Predikativum (*ne)třeba* nevyžaduje sponové sloveso. Slovesný tvar *doufám* je užit jako vsuvka. Běžné jsou infinitivní konstrukce uvozené kataforickým odkazovacím zájmenem – taková konstrukce bývá od zájmena oddělena dalšími výrazy (... *té radosti nepopřála, s Vámi se v ní shledati*). Podobně bývají od svého řídicího jména odděleny i přívlastkové věty. Slovosledný princip členské sounáležitosti bývá porušován i v dalších typech spojení, např. u anteponovaného neshodného přívlastku (*o těchto tedy sdělení*, tzn. „o sdělení těchto (slov)“) nebo u měřového příslovce rozvíjejícího přídavné jméno (*byla mi nadmíru věc vítaná*). Shodný přívlastek stává mnohdy v postpozici, zejména je-li vyjádřen přívlastňovacím nebo ukazovacím zájmenem (*poznámenání Vaše, básně ty*); v postavení za vytykaným výrazem jsou i vytykáací částice (*těmto Bulákům jen*). Určitý slovesný tvar stává ve vedlejších větách takřka pravidlem na konci.

Bohuslava Rajská (Čelakovská)

Vzájemná korespondence Boženy Němcové a Bohuslavy Rajské spadá do čtyřicátých let 19. století a tvoří tak jakousi chronologicky nejstarší podmnožinu listáře B. Němcové. Dopisy psané B. Rajskou jsou nápadně akcentovanou zdvořilostí; zhusta je tematizován přátelský vztah obou žen, adresátka je uvnitř listu opakovaně oslokována pomocí hodnoticích přívlastků. Dopisy jsou citově zaujaté, hojně jsou v nich zvolací věty. Expresí a důraz na osobní postoje pisatelky se odrážejí i v nápadně vysoké frekvenci částic, zejména modálních a předpokladově hodnoticích (*zajistě, vskutku, předce* aj.).

Dalším charakteristickým rysem listů B. Rajské je silný vliv cizojazyčných strukturních prvků (zejména německých) na jejich češtinu, směřující k stylově vysokému pólu. Tento vliv se projevuje v kalkování výrazů a konstrukcí (*být v stavu* – „im Stande sein“), v užívání nezvratných přívlastňovacích zájmen namísto zvrtných (*cestu Vaši jste šťastně ukončila*), ve slovesných i jiných vazbách (např. *jít*) do přednášky m. na přednášku – „in die Vorlesung gehen“, *dopis na Čelakovského* m. Čelakovskému – „der Brief an Čelakovský“) a vůbec v přejímání německých syntaktických modelů (např. přívlastkových infinitivních konstrukcí s kataforickým zájmenem typu *v myšlence té, něco pro něho učiniti*). Naopak ve snaze odlišit české vyjádření od německého se pisatelka dopouští hyperkorektního (avšak v té době velmi rozšířeného) vypouštění předložky *s*, např. *budete mít asi kříž tím Almanachem* nebo *rozveselenou tvář mi podával Květy*. K hyperkorektním prostředkům patří mimoto i *jm-* na začátku zájmen pro 1. osobu (*získaly jmu lásku jmou*) a lokálové koncovky v instrumentálu přídavných jmen a přívlastňovacích zájmen (*nad rozhodnutím mém*).

Snaha o vznešené vyjadřování se projevuje v užívání velkého množství výrazů a tvarů knižních a archaických. Místo *jaký* píše B. Rajská soustavně *jakový*, přívlastňovací zájmeno pro 3. osobu plurálu má tvar *jich* (vedle *jejich*), přízvučné tvary *sobě* a *jemu* se objevují i v příklonné pozici, v souladu s dobovou kodifikací (např. Hanka 1849) se píší ve výslovnosti zjednodušené souhláskové skupiny (*rušitedlný, zaměstknání*). Přítomné přechodníky jsou užívány absolutně, tj. bez rodové obměny (*rychle jsem jej odevřela domnívaje se*), a jsou běžné i u sloves dokonavých (*pomyslí, přijdou*). Antepreteritum u dějů předcházejících jiné minulé děje je důsledné. Infinitivy jsou zpravidla zakončeny na *-ti*. Knižní pól je v dopisech Bohuslavy Rajské zastoupen i v rovině hláskoslovné. Předložky jsou nadměrně vokalizovány (*ve živlu*), předložka *k* je vokalizována v *ku* (*ku prosbám, ku stolku*) – oba tyto navzájem příbuzné jevy dává Havránek (1963, s. 185) do souvislosti s jazykem Rukopisů. Koncové *-e* se objevuje i u příslovčí typu *pořáde*. Samohlásková kvantita ve slovesech odvozených předponou (a ve slovech od nich dále odvozených) v polovině 19. století kolísala, ale u B. Rajské častěji než u jiných pisatelů nacházíme kvantitu odlišnou od těch, které se později staly výlučnými: *namahání, přičinění, přijmout, rozštruje se* aj. Knižní ráz mají dobově charakteristická slovesa na *-ovat(i)*: *soucítovat* místo *soucítit*, *uprchují* místo *prchají* atd. Nejistota panuje ve výběru sloves vhodného vidu. Přídavné jméno *podrobný* je užit ve významu „drobný“, sloveso *pojala* ve významech „pochopila“ i „osvojila si“ (v Jungmannově slovníku není zachycen ani jeden z těchto významů), *určitý* má význam „určený“ atd. Vedle živlu knižního a vedle jazykového tápání však zasahuje dopisy Bohuslavy Rajské i vyjadřování mluvné, slohově nižší, nářečně zabarvené; jde přitom mnohdy o jevy vcelku obvyklé v dobové literatuře, avšak jen v některých případech připouštěné kodifikací (srov. Havránek 1963, s. 170). Do této oblasti patří podoby *poohlídnout se, večír* a občasné

-ý- místo -é- v koncovkách přídavných jmen, dále tvary *abysme, já se stala, nabyde, odejct, odstěhuju se*, spojování předložky *mimo* s genitivem, shoda typu *přátelská slova rozluštily* nebo spojka *jestli*. Tak jako u mnoha jiných současníků i u Rajske převládla unifikace tvarů osobního zájmena *já*: v genitivu, dativu, akuzativu i lokálu bývá zpravidla tvar *m(n)ě*.

Pokud jde o spojovací výrazy, užívá B. Rajska stupňovací *ano*, příčinné *ant'*, důsledkové *a tudy* (vedle mnohem řidšího *a tedy*). Pouhé *by* má význam dnešního *aby* a také *že by*, časovou souběžnost vyjadřuje spojení *co právě* (*co právě toto píše, napadá mi ...*), po *jinák* následuje spojka *leč*. Nesamostatné *-li* se spojuje s různými slovními druhy (*mnoho-li, možno-li*). Vztažné *kde* je opakovaně užito ve významu časovém (*onen večír, kde mne lístek ... došel*), ve funkci vztažného zájmena se objevuje i *any*. V modálním významu nutnostním pisatelka používá konstrukce slovesa *být* s infinitivem (*je nám očekávati, bude mně kráčet*). Možnostní predikativum *možná* se užívá bez spony (*na každém stanovisku člověku oučinkovati možná*). Ze slovosledných jevů typických pro dopisy B. Rajske můžeme jmenovat koncové postavení slovesa, postpozici shodného přívlastku a cirkumpozici přívlastku postupně rozvíjejícího (*krásný spolek náš, neocenitelným lístkem svým, ale také mé nejrůznější díky* apod.). Shodné přívlastky mohou být odtrženy od svého řídicího výrazu, a to dokonce i oslovením: *toto bylo příčinou Vašeho, drahá Sestro má, jednání*. Výrazné rozdíly jsou v postavení příklonek, např. *se přestěhování; radost, kterou jste neocenitelným lístkem svým mně působila*.

Máme-li srovnat dopisy Bohuslavy Rajske Boženě Němcové z poloviny čtyřicátých let s listy, které v téže době putovaly opačným směrem, můžeme říct, že jejich jazyková úroveň je podobná. Také Němcová tehdy kalkovala německé výrazy (*to nic nedělá* m. *to nevadí* – „das macht nichts“), opomíjela zvrtné přívlastňovací zájmeno *svůj* a vytvářela české věty s německým slovosledem (*nechala jsem plátno při tom, plátno je jádro výpovědi*). Sloveso i u Němcové stojí často na konci věty, přívlastkové věty bývají odděleny od řídicích jmen jinými výrazy. K hyperkorektním prostředkům v jejích dopisech patří např. infinitiv *řicti* nebo užití spojky *zdale* v podmínkovém významu. Repertoár spojovacích prostředků v nejstarších dopisech B. Němcové obsahuje absolutně užívané *jenž*, mnohoznačné *an* (ve významu časovém, příčinném i přípustkovém), soustavné *by* místo *aby*, příčinné *neb* a vylučovací *aneb*. Knižní zabarvení mají složená adjektiva typu *jasnoskvělý* a částice *-ž* na konci výrazu *protož*. S Rajskou se Němcová shoduje i v užití některých konkrétních prostředků lidových, hovorových, např. občasného *-ý- místo -é-* v adjektivních koncovkách, tvarů typu *děkuju* a také *já ani nepomyslíla*, kondicionálového *bysme* (vedle *kdybychme*), unifikovaného *m(n)ě* (*objednejte mně to*) nebo shody typu *něžné kvítka, slova mě dojaly*. Vedle právě uvedeného *dojaly* má Němcová i *dojmula* a *podotknula* (podobně u Rajske čteme *cíl jest vytknutý*) – to však byly tvary kodifikací uznávané (Havránek 1963, s. 167). Nejvýrazněji se listy psané Němcovou liší od listů B. Rajske nikoli ještě slovníkem nebo frazeologií (a už vůbec ne skladbou), nýbrž kompozičně, užitými slohovými postupy a perspektivizací. Její dopisy zahrnují živá vyprávění s dramatickým prezentem, přímou i nepřímou řečí, jsou dialogizované a obsahují množství metakompozičních a metakomunikačních výroků, leckdy odkazujících ke komunikaci mluvené (*A víte proč? Hned Vám to povím.*).

Jan Helcelet

Pedagog a redaktor Jan Helcelet působil v Brně a Boženě Němcové napsal v letech 1851–1856 sedm dopisů, které se zachovaly dodnes. Zprvu se oba přátelé osobně neznali, po seznámení jejich vztah přerostl meze přátelství a nakonec pozbyl blízkosti a stal se spíše pracovním. Dopisy tyto proměny přímo dokumentují. Jan Helcelet si v dopisech buduje obraz sebe sama jako muže ovládajícího své city. Pro jeho listy je typická autorská sebejistota a autoritativnost, zhuštěné, někdy až lakonické vyjadřování a absence citovosti, a to i tehdy, když píše o smrti vlastní dcery. S tímto postojem souvisí i oslabení dopisového zdvořilostního rámce: oslovení buď na začátku listu zcela schází, nebo se objevuje až uprostřed úvodní věty, rovněž podpis je ve třech dopisech vynechán a v jednom má podobu „upřímný přítel“. Časté je obrazné vyjadřování, metafory bývají rozvíjeny v řetězcích, jejich zdrojovou oblastí je často antika. Rétoričnost, charakteristická zejména pro období největšího Helceletova osobního sblížení s Němcovou, se projevuje řečnickými otázkami, bohatým užíváním

kontrastů a paralel, častým užitím 1. osoby plurálu, zvláště v imperativu, již zmíněnými řetězci metafor, hojností přívlastků a přívlastkových vět. Suverenita pisatelského subjektu přitom nepůsobí přehnaně, neboť je oslabována pomocí prostředků jistotní modality (nezvykle časté jsou částice *asi* a *snad* a vsuvka *tuším*) a rozmlžována pomocí výrazů vyjadřujících neurčitost (*jaksi, jakýsi, jistý*). Dopis-traktát z 2. června 1851 by bylo možno označit za krásný, kdyby jeho obsah nebyl tak mravně ostudný.

Helceletova slovní zásoba je bohatá, její samozřejmou součástí jsou internacionalismy (*intrígy, reminiscenci, tragický patos*, obdivovaný *entuziasmus* – „vášeň, pud“) a v obzvláštní oblibě má J. Helcelet adjektiva složená (*čistěčlověcký, dlouhotrvalý, krátkotrvající, krvolačný, věkožizný*) a odvozená od trpných přičestí záporných sloves (*nedošlechtěný, nezmenšeny*). Záleží mu na tom, aby mu adresátka přesně porozuměla (v jednom z listů výslovně píše *nerád ... abys mi jako křivě rozuměla*), a česká slova mu k tomu občas nestačí: v takových případech autor přidává za domácí výraz do závorky výraz mezinárodní: *z tohoto věští (oráku); v povaze každé jednotlivosti (individuálnosti)* – „jedince“. Dokladem neustálenosti abstraktní slovní zásoby mohou být vedle zmíněné *jednotlivosti* také výrazy *bohový* – „božský“, *neodolatelný* – „nezdolatelný“, *příměr* – „poměr, vztah“, *podléhaní ducha pod přemoc hmoty*. Vliv němčiny se snad projevuje v záměně sloves *nepotřebovat* a *nemuset* a ve spojení *uložit se do lůžka*.

V tvarosloví sloves zaujme na první pohled přemíra frekventativ (*činívá, plodívá se, psávám*). Infinitivy jsou zakončovány na *-ti*, 3. osoba singuláru přítomného slovesa *být* má tvar *jest* nebo dokonce *jesti*, kořenné samohlásky v infinitivech jsou krátké (*číst, použiti*), objevuje se imperativ pro 3. osobu. V 1. osobě plurálu kondicionálu je výhradní tvar *bychom*, ve 2. os. sg. zvrátelného slovesa se píše *abys se m. aby ses*. Běžné je vynechávání pomocného slovesa v 1. os. sg. minulého času (*já nehledal*) a koncovka *-u* po *-j-* v 1. os. sg. přítomného (*oznamuju*). U sloves kolísajících mezi 1. a 5. třídou má Helcelet tvary podle vzoru „dělá“: *lámají, stonají*. Přechodníkové tvary jsou hojné, ne vždy splňují podmínku stejnopodmětovosti, mohou být připojeny k větě spojkou (*jsme si tykali, ač neříkajíce si bratři*) a pisatel je užívá i tam, kde by bylo náležité slovesné adjektivum: *věci týkajíce se tříd vyšších; nastanou dlouhé zimní večery, nutíce za pec*. Podstatná jména slovesná jsou zakončena na *-aní* (nikoli *-ání*), u vzoru „růže“ má dativ plurálu koncovku *-ěm* (*bohyněm, svatyněm*) a genitiv singuláru *-i* (*reflexi, vůli*) – slovo *mysl* má zato v genitivu singuláru tvar *mysle*. V genitivu plurálu maskulin se objevuje koncovka *-ův*, zájmený tvar *sobě* je užíván i v příklonné pozici. Jan Helcelet píše *zláštní* (to uvádí Hanka 1849 jako možnou variantu), *sotvy, protiv* (– „proti“), moravské *juž* a příslovcem *kdysi* odkazuje i do budoucnosti. K slovesným tvarům a někdy i k jiným výrazům přidává *-t'* (*vímť, jáť*) a k vztažným zájmenům a příslovcím *-ž(to)*. Předložku *k* vokalizuje v *ku*, předložku *s* občas vypouští, předložku *v* před retnicemi mění v *u* (*u výše zmíněné důvěře*).

Podobně knižní až archaický ráz jako tvarosloví má i větná skladba Helceletových psaní. Jsou pro ni typická velmi dlouhá souvětí s množstvím vsuvek a polovětných konstrukcí. Vedle přechodníkových sem patří konstrukce s trpným přičestím (a jejich kombinace, např. *přijda domů, přírodou potužen*), tzv. galské doplňky (*Ty, sama matkou, nejlépe v tom uhodneš*) a infinitivní vazby uvozené ukazovacím zájmenem (*nehodím se zle asi k tomu, v té věci slovo pronésti*). Sponové sloveso *být* se začasté vynechává (*možná – „lze“; zkusila jsi ..., jaká to ošklivá nemoc*), v několika případech má podobu *-tě* (z *-t' je*): *blaženýtě mladík; totě trpká stránka*. Vyskytují se modální konstrukce s infinitivem po slovese *být* (*bylo by Tobě mi psáti*), záporový genitiv je pravidlem. Počet spojovacích výrazů, které Jan Helcelet v dopisech používá, je značný. Ve významu odporovacím si konkurují spojky *a, ale, avšak, než, nybrž, přec, však*; ve významu příčinném *jelikož, neboť* a *poněvadž*. Důsledkový vztah vyjadřuje mj. spojovací výraz *a takto*, po souřadící spojce *aniž* následuje kladné sloveso, naopak zápornou větu lze připojit spojkou *i* (*i já jí nelituju*). Spojky *zdali* a srovnávací *nežli* mají na konci vždy *-li*, samotné *než* se užívá ve významu odporovacím (viz výše), účinkově přirovnávacím a omezovacím (*příliš ..., než abychom ...; nezbyvá než ...*). Na místě dnešního *přesto* se užívá spojení *proto předce jen*, spojka *ač* může mít vedle přípustkového i starobylý význam podmínkový, objevují se i významově nespecifikovaná spojka *an* a absolutní relativum *kdež*. Spojka *-li* se připojuje k různým slovním druhům (*mnoho-li*), místo *aby* se zpravidla užívá pouhé *by*.

Mnohé slovosledné jevy, které jsme u předchozích pisatelů označili jako knižní, se vyskytují i v listech Jana Helcelety: umístění slovesa na konec věty, postpozice shodného přívlastku, přívlastkové věty oddělené od řídicího výrazu, umístění zvrtného *se* těsně vedle slovesa apod. Ve srovnání s F. L. Čelakovským a B. Rajskou tu však zřetelně nabývá na síle slovosledný princip aktuálního členění výpovědi. Zato se u Helcelety objevují jiné slovosledné a větosledné zvláštnosti. Spojka *ale* bývá umisťována doprostřed věty (*nechtěla-li ale bys tomu; pod jeden ale nás klobouk sjednotiti*), modální *asi* a také častá částice *jen(om)* nemusejí stát těsně před zdůrazňovaným výrazem (*šťěstí lásky ... jenom jest okamžitě*). Pokud je podstatné jméno rozvíto adjektivem a přívlastňovacím zájmenem, není výjimečné pořadí typu *nejstarší má holka*. Obsahová vedlejší věta uvozená spojkou *že* stává nezřídka před hlavní větou.

Václav Čeněk Bendl

Redaktor humoristického časopisu a překladatel, později bohoslovec a kaplan V. Č. Bendl se s Boženou Němcovou znal od raného mládí a v polovině 50. let se stal jejím dobrým přítelem a důvěrníkem. Naprostou většinu ze sedmnácti dochovaných dopisů z let 1856–1858 (tři listy pozdější zde nebereme v potaz) posílal Němcové z budějovického kněžského semináře. Bendl byl podstatně mladší než všichni doposud analyzovaní pisatelé – byl z generace Nerudovy – a na jazyce jeho psaní je to znát.

V Bendlových dopisech se vyskytují přechodníky v dnešních tvarech (na rozdíl od předchozích pisatelů už V. Č. Bendl užívá u dokonavých sloves přechodníky minulé), 3. osoba singuláru přítomnosti slovesa *být* mívá tvar *jest*, občas se objeví frekventativum (*nemusíváte*). Vesměs však převládají u sloves tvaroslovné rysy mluvné, jako jsou tvary typu *děkuju, hrajou se, nemůžem, zalítnout, zbyde* nebo *já nedostal*. Knižní ráz má nebývale časté užívání jmenných tvarů přídavných jmen (*málo platny, šťasten, zajímavá* aj.), tvary osobních zájmen spojené s předložkou (*proň*) a rovněž vokalizace předložky *v* před retnicí *v u* (*u veselé zábavě*). Na druhé straně genitiv plurálu maskulin má koncovku *-ů* namísto staršího *-ův* a dativ os. zájmena *já* má tvar *mně*. Přejatá podstatná jména zakončená na *-um* se někdy skloňují (*studium – studia*), jindy neskloňují (*oratorium – oratorium*); původní jerové skloňování je zachováno u feminin jako *biblí* (později též *bibla*), *gratulací, metamorfózí, porcí*. Z hláskových dublet se objevuje *již, již i už, týden i tejen*, oproti ostatním pisatelům je výrazně vyšší frekvence hovorových nebo nespisovných hláskových podob různých typů (*lítl jsem, nožejk, náká, takle*). Překvapivé je také to, jak málo ve srovnání s ostatními pisateli se samohlásková kvantita v Bendlových listech liší od dnešní spisovné normy – to arci může být částečně dáno tím, že autor dobře zachovává pravopisná pravidla a také kvantitu důsledněji označuje.

Z dobových skladebných rysů nacházíme u V. Č. Bendla záporové genitivy a hojné infinitivní konstrukce, na něž se odkazuje kataforickým zájmenem *ten*. Zastoupeny jsou i pro češtinu nepřilíš typické vytýkácké konstrukce: *co mi zabere mnoho času, je čtení*. Přísudkové jméno po sponě je velmi často v instrumentálu, a to i tehdy, když jde o adjektivum: *kdybych dříve byl moudrým býval, mohl jsem nyní již jinším býti* – Havránek (1979, s. 131) označuje tento dobový jev za hyperkorektní. V sousedství predikativ se vypouští sponové sloveso *je*, např. *jisto, možno* (zcela ojedinělé je spojení *je možná*). Pro vyjadřování příčinnostních vztahů má Bendl k dispozici řadu spojovacích výrazů: pro příčinný vztah *an, jelikož, nebo, neboť, poněvadž, protože* a *z toho ohledu, že*; pro vztah důsledkový *a proto(ž), takže, tudíž* (tj. zcela jiné výrazy, než které používala B. Rajská). Kontrast se vyjadřuje spojeními *přece ale, proto ale, proto ale přece* a rovněž spojkou *kdežto*, vylučovací vztah spojkou *anebo* a dvoudílným výrazem *bud' – anebo* (přestože dobové mluvnice, např. Hattala 1857, předepisují *bud' – bud'*), u podmínkových vět se vedle převládajícího *-li* (*mnoho-li*) objevuje *jestli* a *pakli*, srovnávací spojka má podobu *než*. Vztažné příslovce *kdež(to)* se používá namísto *kdy, který*, zastoupeno je však i *kerýžto* a *co* vztažené k osobě (*Farský, co dělal tuším též Máchu*); objevují se i spojení vztažného zájmena s předložkou (*začež*). Slovosled je výrazně určován aktuálním členěním výpovědi a sloveso stojí v Bendlových větách zpravidla tam, kam bychom ho umístili dnes. Tu a tam se ještě vyskytuje určité sloveso na konci vedlejší věty, avšak má-li taková věta složený přísudek, v koncovém postavení je umístěn infinitiv, nikoli modální sloveso. Příklonné *se* arci i u Bendla stojí těsně vedle slovesa. Shodný přívlastek je postponován vcelku zřídka, a to nejspíše tehdy, je-li vyjádřen

zájmenem (*psaní Vaše, v listu onom*); neurčité adjektivní zájmeno může stát mezi adjektivem a substantivem (*kapitální nějakou službu*).

Srovnání mluvnické stránky Bendlových dopisů s listy ostatních pisatelů ukazuje tedy určitý posun směrem k nenucenějšímu, hovorovějšímu vyjadřování. Mnohem výraznější je však rozdíl v užití slovní zásobě a frazeologii. V. Č. Bendl pracuje s každodenní slovní zásobou a v případě variant se přiklání k té hovorovější: *brzo, hnedle, kolikrát* („mokrát“), *moc* („mnoho“), *pořád, radši, taky, vždycky*. Se samozřejmostí se tu používají expresivní výrazy (*blafat* – „číst“, *drobátko, halabala, kecnout* – „promluvit“, *palice* – „hlava“, *za pětku* – „za pět zlatých“) a tu a tam se objeví slova až vulgární: *hovadsky, sežrat* (o četbě), *usraný*. Přirozenost vyjadřování se projevuje i užíváním vžitých lexikálních germanismů jako *holt, mít recht, přivést do rychtyku* nebo *vycajchnovat se*. Bendlův jazyk je prosycen lidovou frazeologií – dokladem mohou být následující obraty a spojení: *ani za mák, ať mě šlak na místě vezme, beze všech cafík, celou věčnost, čerta stojím o ..., dělají si jundy, je fuč, je kos, nevím ani chlupek, pak se tropí švandy amnj*. Běžná jsou citoslovce, částice *no* a ve zvláštní oblibě má Bendl kvantifikátor *hejno* (*hejno básní, hejno psaní aj.*). Zhusta jsou užívány intenzifikátory *hrozně, strašlivě* apod.

Zhovorovění slovní zásoby v Bendlových listech jde ruku v ruce se zmenšením autorské distance vůči adresátce. Bendl Němcové vyká, jen ve dvou kratičkých pasážích psaných azbukou coby „tajným písmem“ se objevuje tykání (v azbuce je však doloženo i vykání). Adresátku oslovuje sice s uctivostí (na začátcích listů *Milostivá Paní*, uvnitř zpravidla *Milostpaní*, v jednu chvíli *drahá mámo* a dokonce *milá maminko*), ale zato pořád. Těsný kontakt s adresátkou udržuje i četnými obraty se slovesem v 2. osobě, jako jsou *můžete si asi představit, můžete si pomyslit, považte si, vidíte tedy* apod. Opakovaně užívaným dovětkem *že ne?* (ten se ojediněle objevuje i u Jana Helcelety) se jakoby domáhá adresátčina souhlasu s vlastním hodnocením předestíraných dějů. Dativ sdílnosti (*ta hebrejščina – to je Vám prapodivná řeč; jsem Vám, milostpaní, upřímně řečeno, a ne snad že bych sám sebe klamal, dosti spokojen*) je dalším z řady prostředků, které vzbuzují dojem neustálé přítomnosti adresátky v psaní. Tato přítomnost je tak veliká, že se psaní stává dialogem – a v myslí pšícího je to dialog mluvený: *Budete se mě ptát, zdali mi to nynější studování zabírá všechen čas – a mohl bych věru říci, že skoro*.

Rysy mluvenosti má i vyprávěcí slohový postup, který je v Bendlových dopisech velmi častý. Pisatel píše do značné míry proto, aby mohl sdělovat (sdílet) své zážitky, a vypráví s chutí. Akt vyprávění dokonce přímo tematizuje, a to jakožto vyprávění ústní: *Povím Vám, jak jsem odjel*. Narativní pasáže se pak vyznačují užitím dramatického prézentu v dějově exponovaných scénách, hlavně u sloves v 1. osobě singuláru, a bohatou reprodukcí cizí řeči – a to formou řeči přímé, nepřímé i formami přechodnými (... *a on na to, jak prý se tedy chci vydat na cestu* ...). Na začátku bývá zřetelně vymezena scéna; to se ostatně netýká jen vyprávěných pasáží: sdělované události jsou vždy zasazeny do konkrétních časových a místních souřadnic. Listy jsou protkány textovými orientátory a konektory (*za jedno – za druhé, značné množství odkazovacích zájmen, proto, taky, tedy* aj.). Základním prostředkem syntaktické výstavby textu Bendlových dopisů jsou přítom nedlouhá souvětí, zejména souřadná, složená z krátkých vět – v tom se Bendlův styl podobá stylu Boženy Němcové. V jeho souvětích se čtenář nemůže ztratit, neboť pokud se souvětí vinou vsuvek a vložených vět stane nepřehledným, pisatel spojku, která se vzdálila od věty, již má připojovat, nebo i delší kus věty zopakuje: *odpusťte mi, že jsem Vám v lístku posledním, který bych byl ani ještě neodeslal, kdybych byl nechtěl Vám přece jakousi gratulací poslati, že jsem tak málo psal*.

Dalším výrazným rysem Bendlova stylu je takřka neustálý nadhled, lehká mysl i v těžkých časech, častá ironie i sebeironie – koneckonců na to měl průpravu spisovatele-humoristy. Z jazykových hříček můžeme uvést: ... *je kantor její trouba troubarum, to jest po česku trouba všech trub; dlouho mi odtamtud nepsali, zvláště Kulich a ještě zvláštěji Hanuš; dostavník byl pryč ... jeď pěšky*. Jeden z dopisů obsahuje v závěru docela dlouhý rýmovaný odstavec. Nadhled a nadsázka ovšem nejsou v rozporu s otevřeností a upřímností Bendlových dopisů, projevující se i explicitními obraty typu *na mou duši* nebo *upřímně řečeno*. Upřímný osobní tón bývá zobecňován tím, že pisatel nežádka místo *já* píše *člověk*. S Boženou Němcovou sdílí V. Č. Bendl ještě další jazykový osobnostní rys, který u Němcové oceňoval B. Havránek (1964, s. 3). Máme tu na mysli jazykovou citlivost, schopnost

pochytit a využít jazykové prvky různých prostředí. U Bendla se projevuje např. příklonem ke slovosledu příklonek *mi se* v době, kdy odebírá a čte polský literární časopis, nebo užitím tvaroslovného rusismu *s Puškiným* v době, kdy se intenzívně zabývá překládáním Puškinova díla. Když hovoří o moravském novináři a překladateli Janu Ohéralovi, napíše *časy sa měňá*. V jeho listech se objevují cizojazyčná slůvka, aluze a okřídlená slova, a to nejen z němčiny, nýbrž i z francouzštiny, polštiny a v době studií v semináři hojně z latiny. Výjimkou není ani hravá makarónština: *abych Vám in puncto dieses už nikdy ani písmeny nepsal*.

Václav Čeněk Bendl patří sice k mladší generaci než Božena Němcová a jeho listy jsou přece jen stylově jednodušší, méně pestré a rozmanité než listy Němcové, ale přesto se nám zdá, že se vyjádřil s přehnanou skromností, když Boženě Němcové napsal: *Čerti vědí, co Vy to máte za způsob psaní, já nedovedu tak jednoduše a tak pěkně psát*. Jeho čeština v polovině padesátých let je suverénní, samozřejmě, navzdory užívání některých knižních prostředků moderní. Stichova (1976) charakteristika korespondenčního stylu Boženy Němcové, kterou jsme shrnuli v úvodním odstavci, platí i o dopisech, které Němcové psal V. Č. Bendl. Sledujeme-li tedy na materiále listů adresovaných Boženě Němcové proměny jazyka přátelské korespondence ve čtyřicátých a padesátých letech 19. století, jsme svědky pronikání prvků mluvené řeči do psaného jazyka a zrodu českého jazyka hovorového. Jak upozornil M. Grepl (1962, s. 145), tento modernizační proces byl paradoxně katalyzován nedostatečnou školní výukou češtiny v té době.

Na závěr bychom zde rádi na ukázkou citovali Bendlovo vyprávění o cestě z Českých Budějovic do Strakonice z listu psaného 3.–4. ledna 1858 – jenže toto vyprávění je tak dlouhé, že nám na ně nezbyvá místo. Přečtěte si ho v třetím svazku souborné edice korespondence Boženy Němcové sami!

Prameny

- NĚMCOVÁ, B. *Korespondence I (1844–1852)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.
NĚMCOVÁ, B. *Korespondence II (1853–1856)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004.
NĚMCOVÁ, B. *Korespondence III (1857–1858)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006.

Literatura

- DOLEŽEL, L. Základní typ epické věty u B. Němcové a M. Pujmanové. *Naše řeč*, 1958, roč. 41, s. 22–36.
- GREPL, M. K jazykové výstavbě umělecké prózy třicátých a čtyřicátých let 19. století. In *Sborník prací filosofické fakulty Brněnské univerzity, řada D, roč. 9*. Brno, 1962, s. 137–161.
- HANKA, V. *Mluvnice českého jazyka na základě soustavy Dobrovského*. Praha, 1849.
- HATTALA, M. *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*. Praha: Calveovo kněhupectví, 1857.
- HAVRÁNEK, B. *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1963.
- HAVRÁNEK, B. Jazyk Boženy Němcové. *Slovo a slovesnost*, 1964, roč. 24, s. 1–11.
- HAVRÁNEK, B. *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: SPN, 1979.
- HORÁLEK, K. K jazyku a stylu B. Němcové. In *Studie o populární literatuře českého obrození*. Praha: Čs. spisovatel, 1990, s. 160–175.
- JANÁČKOVÁ, J.; MACUROVÁ, A. et al. *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*. Praha: ISV, 2001.
- JUNGMANN, J. *Slovník česko-německý*. Praha: Academia, 1989 [1835–1839].
- STICH, A. *Sabina – Němcová – Havlíček. Stylistické studie III*. Praha: ÚJČ, 1976.
- TOMÍČEK, J. S. *Pravopis český dle ústrojnosti českého jazyka*. Praha, 1850.
- TOMÍČEK, J. S. *Česká mluvnice nově vzdělaná*. Praha, 1851.